Maak geen slapende keizers wakker

Wim Rongen

Op 10 juni 1190 verdronk Frederik I Barbarossa van Hohenstaufen, keizer van het Heilige Roomse Rijk, tijdens zijn kruistocht in de rivier de Saleph (tegenwoordig de Gök-su geheten) in Klein-Azië. Op 3 oktober 1990 vond de 'Wiedervereinigung' van de beide Duitslanden plaats. Weinigen zullen heden ten dage tussen beide, door acht eeuwen gescheiden gebeurtenissen een verband zien.
Toch is dat er wel degelijk: Frederik I Barbarossa heeft al eeuwenlang een functie voor al die Duitsers die zo verlangend naar één sterk Duitsland uitkeken. Tijdens zijn bewind (1152-1190) was Duitsland invloedrijk, machtig en één geweest en telkens wanneer het eenheidsstreven groeide, herleefde de belangstelling voor Barbarossa.
In dit artikel vertelt de auteur, over het 'Nachleben' van de Hohenstaufen in het algemeen en van Barbarossa in het bijzonder.

Drs. W. Rongen is lid van de Kleio-redactie.

Barbarossa werd waarschijnlijk in 1125 geboren als zoon van hertog Frederik II van Zwaben. In 1152 werd hij door de Duitse vorsten tot opvolger van Koenraad III gekozen. Die vorsten hoopten dat hij, gezien zijn familiebanden, de Welfen en Hohenstaufen, de twee belangrijkste geslachten die continu met elkaar in conflict waren, kon verzoenen (zie de stamboom).

Frederiks ideaal was het herstel van de grootheid van het Roomse Rijk. Zijn voorbeeld bij uitstek was daarbij Karel de Grote die hij in 1165 heilig liet verklaren (zij het door een tegenpaus).
Barbarossa introduceerde het idee van de Heiligheid van het Roomse Rijk. De keizer was voor hem op zijn minst de gelijke van de paus. Hij, de keizer van het Heilige Roomse Rijk, zou op de jongste dag de Antichrist overwinnen en de mensheid naar het eeuwige heil voeren.

In het bereiken van zijn ideaal is hij slechts ten dele geslaagd. Duitsland kreeg hij in zijn macht, onder andere door zijn grote tegenstrever de Welf Hendrik de Leeuw te verslaan. Maar in Italië slaagde hij niet. Na vergeefse pogingen de Lombardische steden met geweld te onderwerpen, probeerde

STAMBOOM HOHENSTAUFEN

STAUFEN

Frederik van Staufen,
Hertog van Zwaben

Koenraad III,
Koning 1138-1152

Frederik

WELFEN

Hendrik de Zwarte,
Hertog van Beieren

Judith

Hendrik de Trotse,
Hertog van Beieren

Hendrik de Leeuw

Frederik I Barbarossa,
Koning 1152-1190

Hendrik VI,
Koning 1190-1197

Frederik II,
Koning 1212-1250

Koenraad IV,
Koning 1250-1254

Konradin

nummer 1/91
pagina's 24 en 25

hij zijn doel langs diplomatieke weg te bereiken. Dat leidde tot de vredes van Venetië en Konstanz in respectievelijk 1177 en 1182. Daar bereikte hij weliswaar een aanvaardbaar compromis met de paus, die de steden steunde, maar hij moest toegeven dat de steden sterker waren dan hij.
Met het in 1186 gesloten huwelijk tussen zijn zoon en opvolger Hendrik en Constance, de erfgename van het koninkrijk Sicilië, behaalde hij een groot diplomatiek succes. Hendrik werd inderdaad koning van Duitsland en heerser over Sicilië maar overleed al in 1196. Hij werd opgevolgd door zijn tweejarige zoontje Frederik II.

Begin van een mythe

Frederik II was een merkwaardige man; door zijn tijdgenoten werd hij 'Stupor Mundi' (Verbazing der Wereld) genoemd vanwege zijn wetenschappelijk interesses, goede contacten met de Arabieren en exotische omgeving (vreemde vogels, olifanten, zwarte bedienden en harem). Eenmaal volwassen geworden nam hij Barbarossa's ideaal en opvatting van het keizerschap over, maar ook hij kon niet op tegen de coalitie tussen paus en Lombardische steden. Hij leverde een bittere strijd met de paus, werd tweemaal geëxcommuniceerd en bevocht de steden decennia lang. Zijn plotselinge dood in 1250 luidde het einde in van de Staufische heerschappij, zowel in Duitsland, waar de vorsten besloten voorlopig maar geen nieuwe koning en eventuele keizer te kiezen, als in Italië.

Frederik II stierf zo plotseling en was zo'n merkwaardig en voor zijn tijdgenoten onbegrijpelijk man dat velen niet konden geloven dat hij echt was overleden. Verhalen deden de ronde dat hij ergens teruggetrokken leefde (in de Etna bijvoorbeeld).

Kort na zijn dood, in de tweede helft van de dertiende eeuw, zuchtte het Duitse volk onder de ruzies van grotere en kleinere feodale heren. Er was geen orde en gezag. Het verlangen naar een sterk centraal gezag, een keizer dus, die het volk kon beschermen en vrede kon geven was groot. Verschillende pseudo-Frederiken stonden op en probeerden van de situatie gebruik te maken. Allemaal kwamen zij op gewelddadige wijze aan hun eind. Zij toonden echter wel aan hoe sterk het geloof was in de terugkeer van keizer Frederik van Hohenstaufen.

In de '*Düringschen (=Thüringer) Chronik*' uit 1434 van Johannes Rothe uit Eisenach wordt voor het eerst een verband gelegd tussen een nog levende keizer Frederik en Kyffhäuser, een gebergte bij Tilleda in Thüringen in de vroegere DDR: '*Der kayser ... wander zu Kyffhusen yn Doringen uf dem wusten slosse...*'
In het begin van de zestiende eeuw werd de sage van de teruggekeerde keizer van Frederik II overgedragen op Frederik I Barbarossa. In het in 1519 verschenen '*Volksbüchlein von Kaiser Friedrich*' is sprake van een keizer Frederik van wie men zegt: '*...er sey noch lebendig in einem holen perg*', en die door de Italianen Barbarossa genoemd werd.

Nadat opstandige boeren in 1525 bij Frankenhausen (vlakbij Kyffhäuser) waren neergeslagen groeide, zoals uit pamfletten blijkt, de hoop op een spoedige terugkeer van 'Kayser Friedenreich'. Wat van Barbarossa verwacht werd is duidelijk: hij moest de vrede in het rijk terugbrengen.

De Negentiende Eeuw

Van 1600 tot 1800 kon Frederik rustig verder slapen, maar de Napoleontische oorlogen en de daarmee gepaard gaande veroveringen en vernielingen in Duitsland deden de roep om een sterk centraal gezag weer opleven. Onder invloed van de Franse Revolutie en de aanstormende Franse troepen stortten de absolutistisch geregeerde landen in, de belangrijkste staten Pruisen en Oostenrijk werden verslagen en Napoleon hief het Heilige Roomse Rijk in 1806 op.
Met name in Pruisen gaven intellectuelen de schuld van deze catastrofe aan de grote afstand tussen vorst en volk. Door hervormingen wilde men de burgers politiek emanciperen en de belangstelling voor staat en natie vergroten. Of zoals Freiherr von Stein, die in 1807 de belangrijkste minister van Pruisen werd, het uitdrukte: "Het doel van de hervormingen is '*die Wiederbelebung der Gefühle für Selbständigkeit und National-Ehre*'".
De vorsten maakten van het 'nationale gevoel' gebruik om het verzet tegen Napoleon voor te bereiden en hem uiteindelijk te verslaan om daarna tot teleurstelling van de patriotten, weer op oude, absolutistische wijze te gaan regeren.
Tezelfdertijd bloeide de Romantiek en daarmee in tegenstelling tot voorafgaande stromingen de belangstelling voor de Middeleeuwen.
In die Middeleeuwen kon men een Duitse antagonist voor Napoleon vinden: Frederik Barbarossa. Zo verscheen in 1817 Achim von Arnim's roman *Die Kronenwächter* waarin de hoofdpersonen tot taak kregen de kroon van de staufische keizers te bewaken en beschermen totdat een door God gezondene alle Duitsers zou verenigen in een vreedzaam rijk. En in datzelfde jaar verscheen Friedrich Rückert's Barbarossaballade die binnen de kortste keren beroemd werd.

Der alte Barbarossa
Der Kaiser Friederich,
im unterirdischen Schlosse
Hält er verzaubert sich.

Er is niemals gestorben,
Er lebt darin noch jetzt;
Er hat im SchloB verborgen
zum Schlaf sich hingesetzt.

Er hat hinabgenommen
Des Reiches Herrlichkeit
Und wird einst wiederkommen
Mit ihr, zu seiner Zeit.

Enkele passages uit de Bararossa-ballade

Barbarossa-monument in Kyffhäuser (onderkant)

Nadat de Barbarossasage ook nog was opgenomen in de sprookjes-en sagenverzameling van de Gebroeders Grimm (1812-1818), kende ieder schoolkind in Duitsland het verhaal van de Slapende Keizer in Kyffhäuser.

Goslar: de ruiterstandbeelden van Wilhelm I en Frederik I Barbarossa.

Bij Rückert is naast het verlangen naar eenheid in Duitsland ook sprake van keizerlijke machtsontplooiing (zie de laatste strofe). Was Barbarossa in vroeger eeuwen in de eerste plaats vredessymbool voor het volk, nu werd hij steeds meer een instrument van monarchistisch-nationalistische groeperingen en stond het machtsaspect centraal. Er waren ook tegengeluiden zoals van Heine in 'Deutschland, ein Wintermärchen': "*Herr Rotbart - rief ich laut - , du bist ein altes Fabelwesen. Geh, leg dich schlafen, wir werden uns auch ohne dich erlösen*"; maar zij werden nauwelijks gehoord. De langzamerhand tot de ideale keizer van de Middeleeuwen uitgeroepen Barbarossa liet zich niet zo makkelijk naar bed sturen. Integendeel, de Barbarossa-euforie nam steeds grotere vormen aan.

Hoe sterk Barbarossa als symbool van de Duitse eenheid leefde, bleek al snel. Toen het er in 1848 even op leek dat er één Duitsland zou komen onder Pruisische leiding, dichtte professor Köstlin uit Tübingen :

'Es regt sich im Kyffhäuser;
Es ist die rechte Art,
Spielt gar ein eigenes Lüftchen
Dem Alten in seinem Bart.
Er streicht ihn mit den Händen,
Besinnt sich und erwacht.
'Mich dünkt, ich hab' geschlafen
Gar eine lange Nacht'.

Da komt der Alte herfür.
'Sieh doch! Es ist gekommen
Mein Volk vor meine Thür!
Die Franken, die Schwaben,
die Sachsen -
Was zähl' ich sie alle her?
Sind Alles meine Deutschen!
Und fehlt mir keiner mehr?"

Maar Köstlin juichte te vroeg. In de jaren 30 en 40 van de vorige eeuw ontstond in Duitsland een sterke liberale en democratische oppositie tegen de heersende vorsten. Alle oppositionele groeperingen hadden één eis gemeen: er moest een verenigd Duitsland komen, dat de bestaande staten kon vervangen. In 1848 leek dat moment gekomen. Onder invloed van de gebeurtenissen in Frankrijk braken er in maart opstanden in Wenen en Berlijn uit. De vorsten werden gedwongen liberale grondwetten en liberale ministers aan te nemen, persvrijheid toe te staan en een parlement voor heel Duitsland. Dat kwam in Frankfort bijeen en boog zich onder andere over de vraag hoe dat verenigde Duitsland eruit moest zien. Aanvankelijk koos men voor een 'grootduitse' (met Oostenrijk) oplossing, maar na de Oostenrijkse weigering daaraan mee te werken moest men genoegen nemen met de 'kleinduitse' variant. Men bood daarop de Pruisische koning de keizerskroon aan. Die weigerde: hij wenste de kroon niet uit handen van het volk te ontvangen. In 1849 werden nieuwe opstanden neergeslagen, het parlement viel uiteen en alle hervormingen werden teruggedraaid.

Het Tweede Rijk

In 1871 gebeurde eindelijk waar heel nationalistisch Duitsland op gewacht had: de tweede 'Reichsgründung'.
In de Barbarossa-verering en de keizersage kwam het verlangen tot uiting het Hohenzollernrijk een historische legitimatie te geven. Romans, gedichten, drama's en gedenktekens/monumenten werden gebruikt om het verband tussen Hohenstaufen en Hohenzollern te verduidelijken.
De vergelijking keizer Wilhelm I (Barbablanca-Witbaard) en Frederik I Barbarossa werd in Kyffhäuser verder uitgewerkt: vlak bij de oude burcht van de Hohenstaufen werd een enorm gedenkteken opgericht. Het 81 meter hoge monument toont Wilhelm I te paard, vergezeld door een dame die de geschiedenis moet voorstellen en een ridder, met daaronder de langzaam wakker wordende Barbarossa. Dat een aantal jaren daarvoor negen kilometer van de oude burcht een enorme grot was ontdekt, verraste niemand: daar sliep de keizer - uiteraard.

Niet alleen in Kyffhäuser werd een monument opgericht waarin Barbarossa en Wilhelm I gezamenlijk werden afgebeeld. Datzelfde gebeurde ook in Goslar waar de oude 'Kaiserpfalz' (een verblijfplaats van Duitse koningen in de Middeleeuwen) niet alleen

gerestaureerd werd, maar tevens voorzien van schilderingen waarbij een directe lijn van Barbarossa naar Wilhelm I werd gesuggereerd. Voor het gebouw werden de twee heersers in ruiterstandbeelden vereeuwigd.
Overigens werden ook pogingen ondernomen een verband tussen de Cherusk Arminius/Hermann en Wilhelm I aan te tonen. Het 'Hermannsdenkmal' bij Detmold is daar een uiting van.

Mulisch spreekt in *De toekomst van gisteren* over de stamboom van het a-historisch verleden: Arminius - Barbarossa - Bismarck - Hitler. Misschien wat ver gezocht, maar wel begrijpelijk.

De Twintigste Eeuw

Het Frederik-verlangen en de Barbarossa-verering verdwenen niet na 1871 en zeker niet na de Eerste Wereldoorlog. Er mocht dan wel geen keizer meer zijn, conservatieve 'Reichs-Utopien' floreerden als in de negentiende eeuw. Veel Duitsers konden zich met de Weimar-republiek immers nauwelijks identificeren.

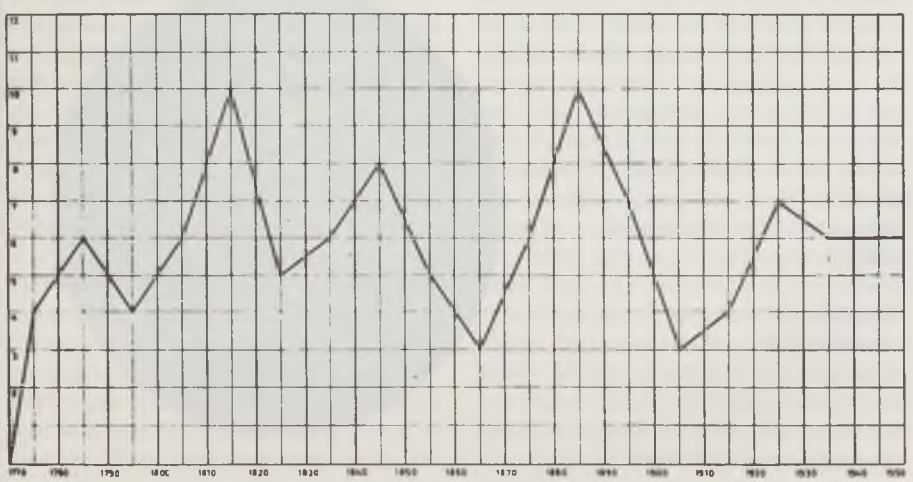
In het voorwoord bij zijn geruchtmakende biografie *Friedrich der Zweite* stelde Ernst Kantorowicz in 1927 dat het zijn doel was in deze 'kaiserlose Zeit' niet alleen de 'gelehrten Kreisen' te herinneren aan de heroïsche daden van vroegere Duitse heersers, maar ook het 'gewone volk'. En de literatuurhistoricus Friedrich Gundolf schreef een Caesar-biografie in 1924 om duidelijk te maken dat Duitsland nu door minder begaafde personen bestuurd werd, terwijl het land behoefte had aan een sterke man, een erfgenaam van Caesar zoals de Staufen en dan met name Frederik Barbarossa geweest waren.
Die nieuwe sterke man kwam er na korte tijd ook in de persoon van Adolf Hitler.

Hitler sprak van een Derde Rijk om aan te geven dat hier sprake was van de uiteindelijke opvolger van een eerste Duitse rijk dat in de Middeleeuwen gesticht was, en van een tweede rijk tussen 1871 en 1918. Onder de nazi's werd Barbarossa een 'Vorkämpfer des germanischen Reichsgedankens'. Naar Barbarossa noemde Hitler ook zijn aanval in 1941 op de Sovjet-Unie.

De geschiedschrijving

De professionele beoefenaars van de geschiedwetenschap zijn zich met name vanaf de negentiende eeuw met de Staufen gaan bezighouden. Een van de gevolgen van de gegroeide belangstelling voor de Middeleeuwen was dat er ook meer geld voor onderzoek beschikbaar kwam. Zo gaf de eerder genoemde Freiherr von Stein de aanzet tot de *Monumenta Germaniae Historica* en gaf keizer Wilhelm II het Duits Instituut in Rome veel geld om gericht onderzoek naar de Staufen in Italië te doen.

Er waren in de negentiende eeuw twee stromingen voor wat betreft de waardering van de Staufen. De ene, met belangrijke historici als Friedrich von Raumer, Wilhelm Giesebrecht en Karl Hampe, stelde dat de Staufen, ondanks al hun idealen van een wereldrijk, binnen de Duitse nationale geschiedenis passen en daar zelfs een belangrijke plaats innemen.
Daartegen kwam onder andere Gustav Freytag, een van de meest gelezen auteurs van de 19e eeuw, in verzet. Volgens hem maakten de Staufen de grote fout hun rijk naar het Zuiden (Italië) te willen uitbreiden.

Konradin-stukken per decennium.

Voor Freytag was het Staufen-ideaal van een Rooms wereldrijk een waanidee. Hij zag in hun tegenstanders, de Welfen, die uitbreiding van het Rijk naar het Oosten wilden, vorsten die van veel groter nationaal belang waren. Heinrich von Sybel, voorstander van een 'kleinduitse' oplossing, ging nog een stap verder: de Welfen en dan met name Hendrik de Leeuw waren niet alleen van veel groter belang dan de Staufen, zij waren zelfs de ware helden van de Duitse geschiedenis.

De nazi-ideologen 'slaagden' erin Welfen en Staufen met elkaar te verzoenen: de Staufen beschikten over het "typisch-germaanse" streven naar een wereldrijk, terwijl de Welfen het zoeken naar "Lebensraum" terecht in het Oosten introduceerden.

Na de Tweede Wereldoorlog hebben Duitse historici vooral getracht de Staufen als typisch Middeleeuwse heersers voor te stellen. Via tientallen detailstudies probeerden zij aan te tonen dat de Staufen in de eerste plaats Middeleeuwers waren, die vanuit twaalfde- en dertiende-eeuwse standpunten dachten en handelden en beslist niet vanuit het bewustzijn Duitsers te zijn.

Conclusie

Kenmerkend voor het 'Nachleben' van de Staufen is dat het beeld wat men van hen had alsmaar wisselde. Het oordeel over Karolingen en Ottonen bijvoorbeeld is in al die eeuwen nauwelijks veranderd, terwijl dat over de Staufen voortdurend gewijzigd werd.
Daar zijn de Staufen zelf medeschuldig aan. Waarom hielden zij zo vast aan het idee van een Heilig Rooms Rijk met een op Karel de Grote gebaseerd keizerschap terwijl dat in de twaalfde eeuw volgens menig historicus allang achterhaald was? Hoe te oordelen over een man als Frederik II die enerzijds vasthield aan dit bijna reactionaire idee en anderzijds in Sicilië een staatsapparaat opzette dat zijn tijd vooruit was? Waarom poogden toch sterke en slimme heersers als de beide Frederiken de Lombardische steden te onderwerpen, terwijl ook zij konden inzien dat de macht van de steden sinds Karel de Grote enorm gegroeid was.

Omdat een oordeel over de Staufen zo moeilijk te vellen was, was het steeds afhankelijk van de positie die de oordelende historicus in zijn eigen tijd innam. Von Sybel was een overtuigd aanhanger van de